

JANUSZ FIRLET, ZBIGNIEW PIANOWSKI

BADANIA RATOWNICZE NA DZIEDZIŃCU BATOREGO NA WAWELU W ROKU 1983. PROBLEM ZACHODNIEJ CZĘŚCI BAZYLIKI TZW. ŚW. GEREONA

Dziedziniec Batorego, położony pomiędzy katedrą wawelską a zachodnim skrzydłem pałacu królewskiego, był już kilkakrotnie terenem badań archeologicznych. W latach dwudziestych prowadził tam wykopaliska A. Szyszko-Bohusz, po II wojnie światowej — G. Leńczyk — oraz zespół archeologów pod kierunkiem A. Żakiego w początku lat siedemdziesiątych¹. Głównym powodem, dla którego podejmowano akcje badawcze, była chęć odnalezienia murów zachodniej części bazyliki, noszącej zapewne wezwanie św. Gereona, odsłoniętej pod zachodnim skrzydłem pałacu przez Z. Hendla i A. Szyszko-Bohusza. Szyszko-Bohusz stwierdził istnienie przy murze pałacowym jedynie krótkich fragmentów murów korpusu nawowego świątyni² (ryc. 1). Natomiast badania w latach siedemdziesiątych, prowadzone na obszarze między skarbcem katedralnym, kaplicami św. Małgorzaty, św. Katarzyny a kaplicą Batorego, doprowadziły do odsłonięcia kompleksu murów, wśród których znalazły się: niewielki fragment budowli przedromańskiej budowanej przy użyciu zaprawy gipsowej, mury uznane za gotyckie i łączone ewentualnie z zachodnią partią kościoła św. Marii Egipcjanki, oraz część fundamentów renesansowych łaźni królewskich. Przypuszczano, że niewielki odcinek muru, usytuowany na linii arkad międzynawowych bazyliki św. Gereona, może należeć do tego założenia architektonicznego³.

Okazję do powtórznego odsłonięcia wspomnianych wyżej relikwów budowli stworzyły prace zabezpieczające, wykonywane przez przedsiębiorstwo „Hydrokop” pod nadzorem archeologicznym autorów. Już w początkowym okresie prac, po odsłonięciu zalegających płytko fundamentów renesansowej łaźni oraz korony murów w północno-zachodnim narożu dziedzińca, okazało się, że te ostatnie należeć mogą do kościoła św. Gereona, posiadały bowiem przewagę kamienia piaskowcowego, z którego wykonana była wschodnia partia świątyni, a poziom użytkowy, wyznaczony przez kilka zachowanych ciosów części naziemnej, ściśle odpowiadał niwelecie romańskiej, określonej przez Szyszko-Bohusza dla transeptu kościoła. Powyższe przypuszczenia potwierdziły się podczas odsłaniania niższych partii murów, w których wystąpiły kamienie kładzione na krótkich odcinkach w wątku zbliżonym do *opus spicatum*, podobnie jak w fundamentach wschodniej części bazyliki⁴ (ryc. 2).

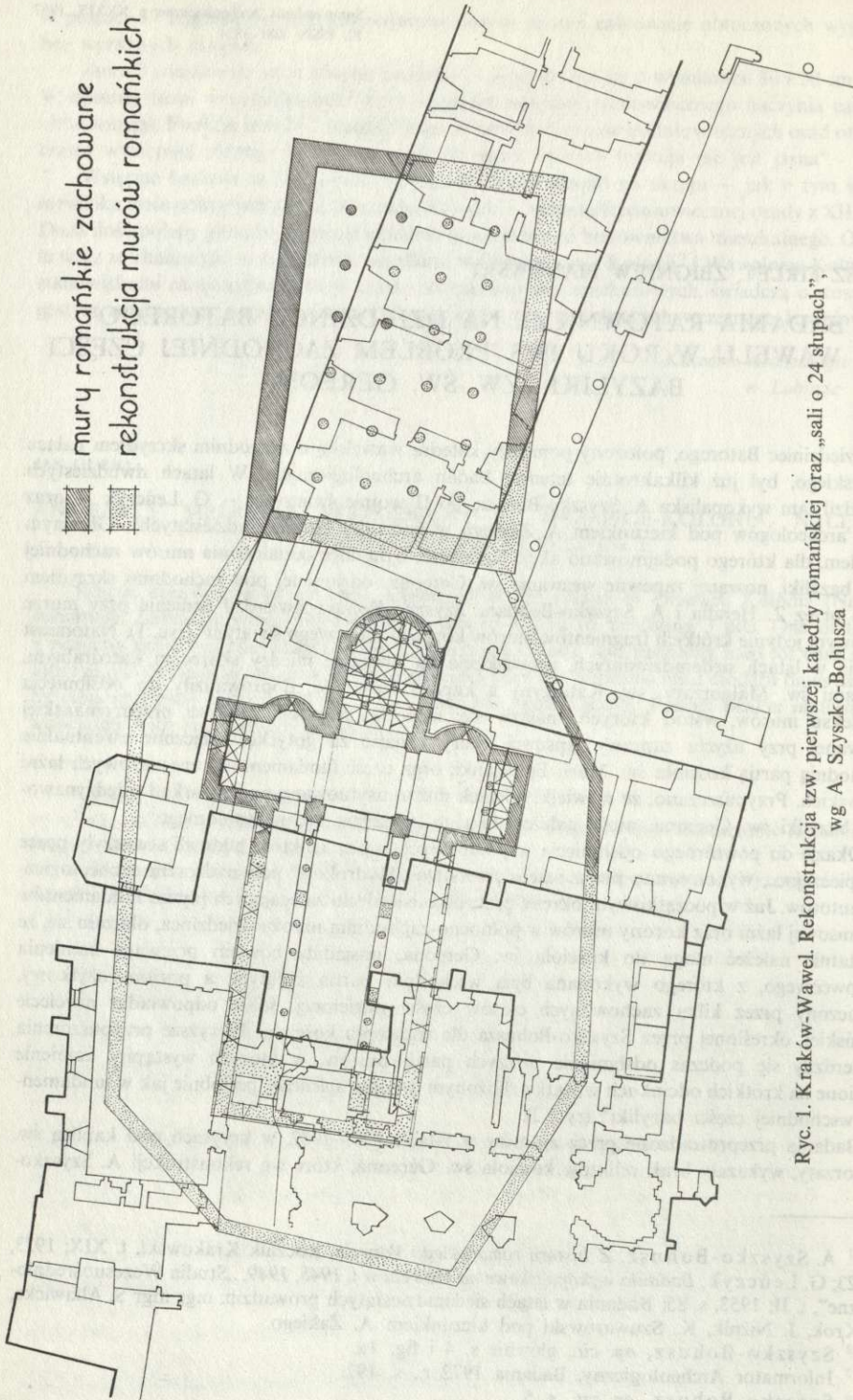
Badania przeprowadzone przez autorów w latach 1981–1982, w kryptach pod kaplicą św. Małgorzaty, wykazały brak relikwów kościoła św. Gereona, które wg rekonstrukcji A. Szyszko-

¹ A. Szyszko-Bohusz, *Z historii romańskiego Wawelu*, Rocznik Krakowski, t. XIX; 1923, s. 1–23; G. Leńczyk, *Badania wykopaliskowe na Wawelu w l. 1948, 1949*, „Studia Wczesnośredniowieczne”, t. II; 1953, s. 85; Badania w latach siedemdziesiątych prowadzili: mgr mgr S. Alfawicka, M. Krok, J. Niżnik, K. Szuwarowski pod kierunkiem A. Żakiego.

² Szyszko-Bohusz, *op. cit.*, głównie s. 4 i fig. 1a.

³ Informator Archeologiczny, Badania 1972 r., s. 192.

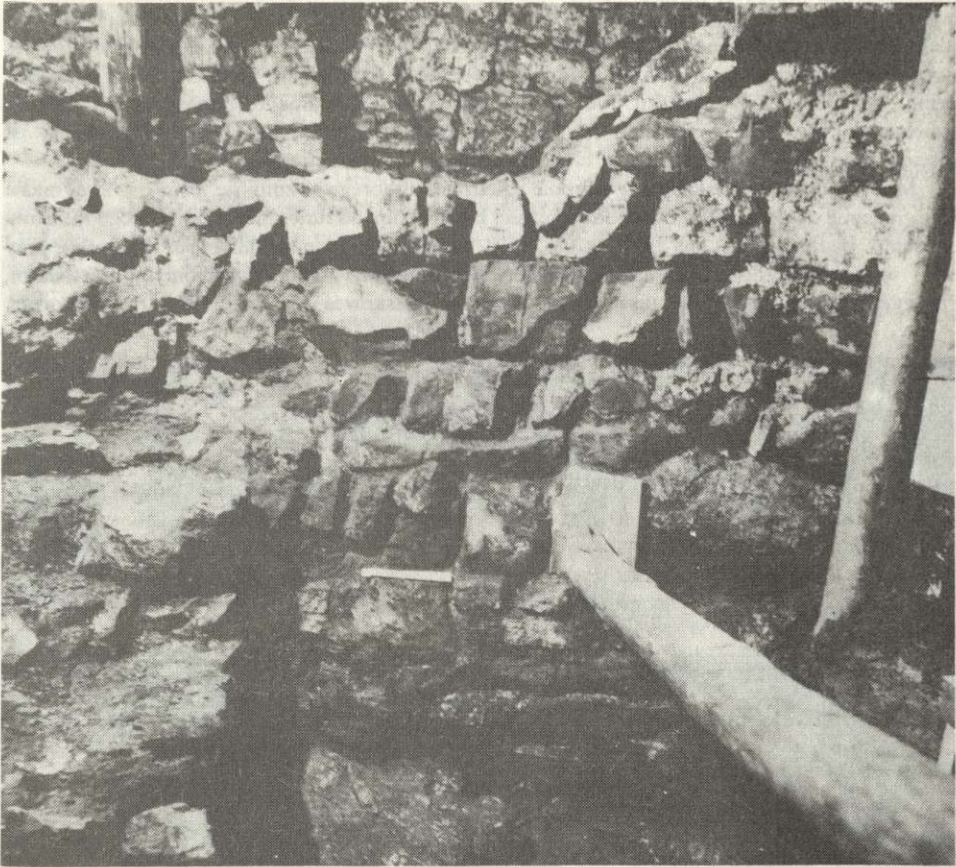
⁴ Szyszko-Bohusz, *op. cit.*, s. 5.

Ryc. 1. Kraków-Wawel. Rekonstrukcja tzw. pierwszej katedry romańskiej oraz „sali o 24 słupach”,
wg A. Szyszko-Bohusza

Przrysował K. Musiał

Reconstruction of the so-called first Romanesque cathedral and of the “hall with 24 posts” after A.
Szyszko-Bohusz

Ryc. 2. Kraków-Wawel. Dziedziniec Batorego, wykop 2/70–83. Wątek lica fundamentu zachodniej ściany kościoła św. Gereona

Fot. J. Barcik

Batory courtyard, excavation trench 2/70–83. Face course of the west wall foundation of St. Gereon's church

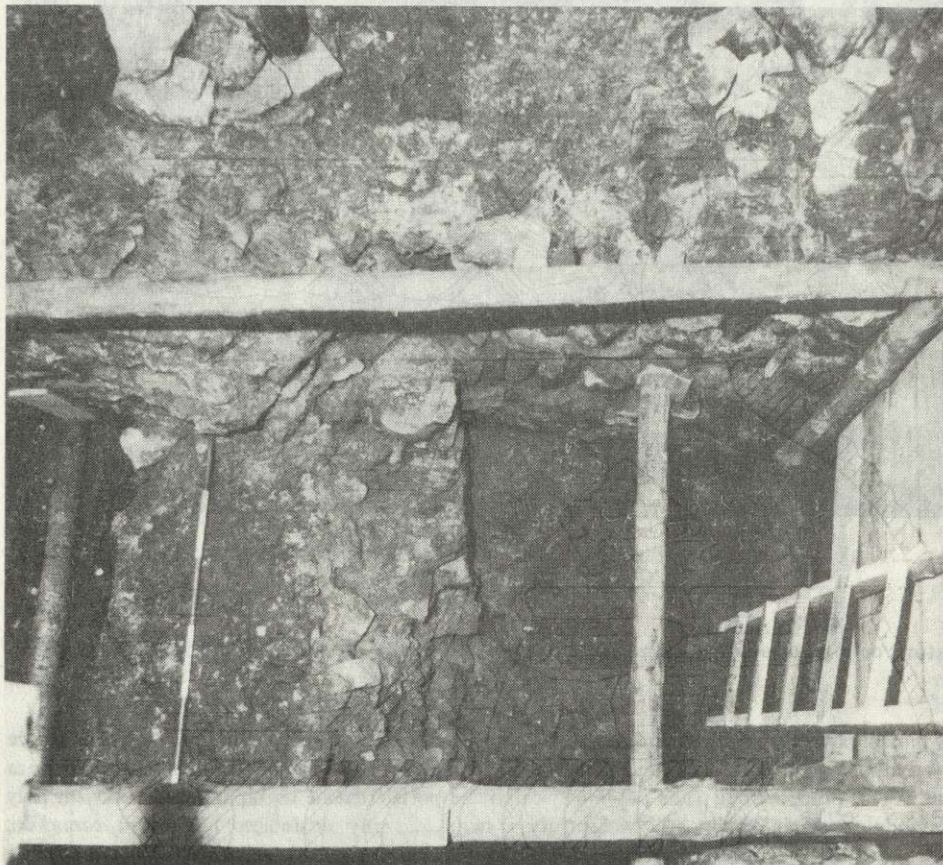
-Bohusza powinny się były znajdować na tym obszarze. W tej sytuacji wyrażono pogląd, że świątynia mogła być krótsza i jej zachodnia fasada mogła przebiegać jeszcze na terenie dziedzińca Batorego⁵. Prace w roku 1983 przyniosły całkowite potwierdzenie tej hipotezy, tuż bowiem przy wschodniej ścianie kaplic św. Małgorzaty i św. Katarzyny odsłonięto fundament romański, przebiegający po osi północ-południe, zniszczony do znacznej głębokości w partii południowej – tj. w pobliżu kaplicy Batorego. Na fundament ten nawarstwiła się dolna część przypory gotyckiej kaplicy św. Katarzyny, poświęconej w 1325 r., a druga przypora została do niego dostawiona.

Występowanie regularnych ciosów w murze, odchodzącym od wspomnianego fundamentu w kierunku wschodnim wzdłuż południowej ściany skarbcza katedralnego, sugerowało, że może to być nie tylko mur międzynawowy, dźwigający arkady (wówczas byłby to wyłącznie fundament), lecz ściana północnej wieży masywu zachodniego kościoła. Poszerzenie badań w stronę północną było niemożliwe ze względu na mur skarbcza, natomiast uczyniono to w kierunku południowym, tj.

⁵ J. Firlet, Z. Pianowski, *Romański grobowiec odkryty pod kaplicą św. Małgorzaty w katedrze na Wawelu*, Spraw. Arch., t. XXXV: 1983, s. 228–229, ryc. 1.

kaplicy Batorego. W tym rejonie, mimo znacznych zniszczeń głębokimi wkopami rabunkowymi, udało się uchwycić dwa narożniki wnętrza wieży południowej. Stało się więc jasne, że odsłonięte mury należy interpretować jako relikty zachodniej części bazyliki św. Gereona, która posiadała formę dwuwieżowego westwerku (ryc. 3). Nie stwierdzono fundamentu ciągłego, który mógłby stanowić podstawę dla filarów empyry międzywieżowej. Ewentualny fundament punktowy na osi kościoła musiałby zostać najpewniej całkowicie zniszczony przez renesansową łaźnię.

Mury romańskie odsłonięte w obrębie dziedzińca Batorego różniły się jednak w swej masie dość znacznie od pozostałości wschodniej części kościoła, np. od fundamentu północnego ramienia transeptu, badanego w latach 1921 i 1968–1969⁶. Są one wykonane techniką *opus emplectum*, przy czym w licach występują kamienie rozmaitych wymiarów, układane poziomymi warstwami. Przeważa wapień, występuje także pewien procent piaskowca (najwięcej w partii północnej,

Ryc. 3. Kraków-Wawel. Dziedziniec Batorego, wykop 2/70–83. Fundamenty ściany zachodniej (u góry) i wieży południowej westwerku (po lewej) kościoła św. Gereona

Fot. J. Barcik

Batory courtyard, excavation trench 2/70–83. Foundations of the west wall (top) and of the southern steeple of the westwerk (on the left) of St. Gereon's church

⁶ Fotografia z badań w 1921 r. w zbiorach Działu Ikonografii Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu; S. Kozieł, *Badania archeologiczne w Krakowie na Wawelu w latach 1970–1976*, Spraw. Arch., t. XXX: 1978, s. 217–218.

odsloniętej na początku akcji konserwatorskiej), Natomiast fundament transeptu wykonany jest z płytowo łamanego piaskowca, być może, jak przypuszcza S. Kozieł, użytego wtórnie, a pochodzącego z rozbioru starszej, przedromańskiej budowli⁷. Powyższe zróżnicowanie było zapewne powodem interpretacji większości murów romańskich z dziedzińca Batorego w latach siedemdziesiątych jako gotyckich. Ich spoiwo stanowi zaprawa wapienno-piaskowa o dużym procencie wapna, typowa dla budowli romańskich. Ciosy partii naziemnej posiadały wymiary: 37 × 20, 53 × 18, 48 × 17 cm. Poniżej występowała charakterystyczna warstwa wydłużonych, dużych kamieni wapiennych i piaskowcowych. Stopa murów spoczywała bezpośrednio na skale wapiennej. Głębokie fundamentowanie i posadowienie na twardym podłożu czyniło budowlę niezwykle trwałą, zwłaszcza w porównaniu z obiektem przedromańskim, posadowionym płytko, w „miękkich” warstwach kulturowych.

Badania prowadzone przy północnym ramieniu transeptu w latach 1968–1969 oraz omówione tutaj prace na dziedzińcu Batorego w 1983 r. pozwalają znacznie uściślić rekonstrukcję bazylikowego kościoła romańskiego, tzw. św. Gereona. Pierwsze wykazały brak zewnętrznej wieżyczki klatki schodowej rekonstruowanej w tym miejscu przez J. Hawrota i K. Żurowską na podstawie analogii z kościołem św. Michała w Hildesheim⁸, drugie natomiast przyniosły wyjaśnienie linii przebiegu fasady zachodniej, potwierdziły istnienie dwu wież (jak w rekonstrukcji A. Szyszko-Bohusza), a równocześnie zanegowały możliwość istnienia apsydy zachodniej, którą rekonstruował S. Walczy⁹. Okazało się, że część nawowa, bez transeptu, posiadała długość nie 22, a 15 metrów, co zmniejszyło jeszcze bardziej i tak już niewielką skalę tego, rzekomo katedralnego kościoła.

Wyodrębnienie pod obecnym kościołem katedralnym na Wawelu murów starszych od romańskiej bazyliki, tzw. „Hermanowskiej”¹⁰, stawia w nowym świetle zagadnienie funkcji kościoła św. Gereona. Wydaje się, iż ze względu na bliskie sąsiedztwo z budowlami pałacowymi kurii książęcej można sądzić, że świątynia ta pełniła rolę kaplicy pałacowej (ryc. 4). W zespole zabudowań rezydencjonalnych o tak znacznych rozmiarach, jak np. „sala o 24 słupach”, istnienie okazałej kaplicy dworskiej jest w pełni uzasadnione. Trudno przypuszczać, aby tę reprezentacyjną rolę spełniała skromna, choć oryginalna w planie, rotunda NPMarii.

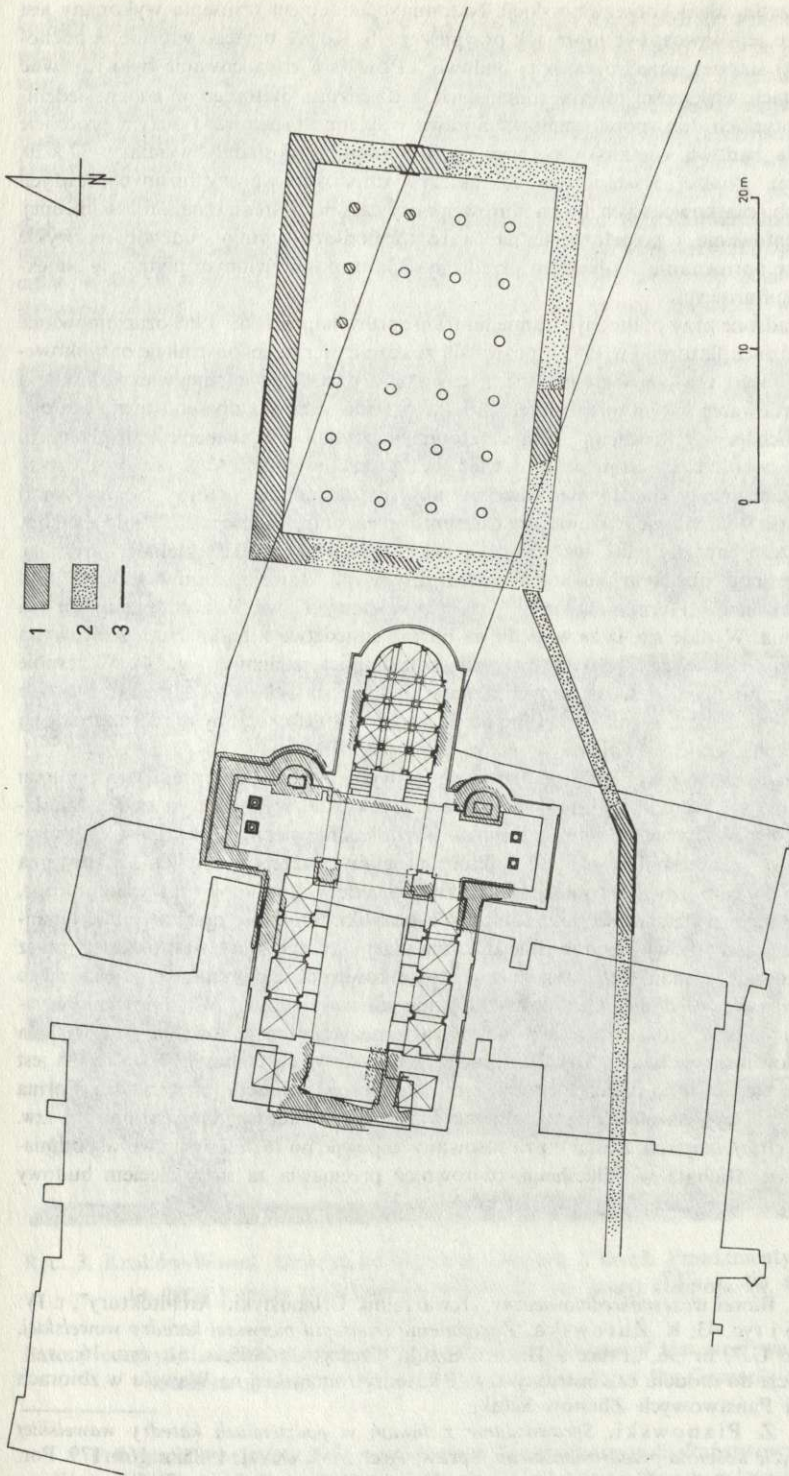
Badania prowadzone w roku 1983 nie przyniosły nowych ustaleń odnośnie do chronologii romańskiego kościoła św. Gereona. Eksploracje poszerzające obszar wykopu z lat siedemdziesiątych były prowadzone wyłącznie w obrębie zasypisk późnośredniowiecznych wkopów rabunkowych. Nie uzyskano więc zespołów zabytków, które mogłyby służyć do uściślenia datowania obiektu. Przesłanki dla rozważań chronologicznych tkwią przede wszystkim w stratygrafii murów, programie przestrzennym i detalach architektonicznych bazyliki. Obecność obiektu przedromańskiego, którego poziom użytkowy znajdował się znacznie niżej i którego mur został przecięty przez zachodnią fasadę kościoła romańskiego, wskazuje na stosunkowo późne powstanie tego ostatniego (przyjawszy choćby nawet niedługi okres na użytkowanie starszej budowli). Występowanie w ramionach transeptu empor, które mogą być motywem zapożyczonym z kościoła św. Michała w Hildesheim, budowanego w latach 1001–1033, może być wskazówką, że bazylika wawelska jest późniejsza, a zatem nie powinna pochodzić z czasu tzw. pierwszej monarchii piastowskiej. Forma kapiteli, stanowiących wyposażenie architektoniczne krypty św. Gereona, reprezentuje typ tzw. głowicy kostkowej (*Würfkapitel*). Został on zastosowany zapewne po raz pierwszy we wspomnianym już kościele św. Michała w Hildesheim, co również przemawia za rozpoczęciem budowy obiektu wawelskiego nie wcześniej niż w 2 tercji XI w.¹¹

⁷ Kozieł, *op. cit.*, s. 217.

⁸ J. Hawrot, *Wawel wczesnośredniowieczny*, „Kwartalnik Urbanistyki i Architektury”, t. IV: 1959, z. 3–4, s. 116 i ryc. 43; K. Żurowska, *Zagadnienie transeptu pierwszej katedry wawelskiej*, „Zeszyty Naukowe UJ”, nr 36, „Prace z Historii Sztuki”, zeszyt 2: 1965, s. 61, ryc. 16.

⁹ Dokumentacja do modelu rekonstrukcji tzw. I katedry romańskiej na Wawelu w zbiorach Działu Ikonografii Państwowych Zbiorów Sztuki.

¹⁰ J. Firlet, Z. Pianowski, *Sprawozdanie z badań w podziemiach katedry wawelskiej 1981–1983 r. Odkrycie kościoła przedromańskiego*, *Spraw. Arch.*, t. XXXVII: 1985, s. 169–179. Por. także Z. Pianowski, *Z dziejów średniowiecznego Wawelu*, Kraków 1984, s. 48–50.

Ryc. 4. Kraków-Wawel. Uaktualniona rekonstrukcja kaplicy pałacowej św. Gereona, wg J. Firleta i Z. Pianowskiego, wraz z budynkiem palatium („sala o 24 słupach”), wg A. Szyszko-Bohusza:

1 — mury istniejące; 2 — mury rekonstruowane; 3 — lica murów w części naziemnej

Rys. K. Musiał

Updated reconstruction of St. Gereon's palace chapel after J. Firlet and Z. Pianowski and of the palatium (“hall with 24 posts”) after A. Szyszko-Bohusz

1 — existing walls; 2 — reconstructed walls; 3 — wall face of the overground part

W swych pełnych wymiarach kościół św. Gereona funkcjonował zapewne do XIII w., kiedy to odgrodzono wyremontowaną część wschodnią murem poprzecznym, odkrytym przez Szyszko-Bohusza w zachodniej ścianie pałacu¹². Partia wschodnia, z czynną jesczej kryptą, pełniła funkcję sakralną (może pod zmienionym już wezwaniem — św. Marii Egipcjanki) do czasu gruntownej przebudowy w początku wieku XIV, gdy została włączona w obręb zabudowań pałacowych górnego zamku gotyckiego. Kolejna przebudowa kościoła miała miejsce za panowania Kazimierza Wielkiego, a jego ostateczna likwidacja — w początku wieku XVI, podczas renesansowej przebudowy pałacu królewskiego.

*Kierownictwo Odnowienia
Zamku Królewskiego na Wawelu*

JANUSZ FIRLET, ZBIGNIEW PIANOWSKI

RESCUE EXCAVATIONS IN THE BATORY COURTYARD ON WAWEL HILL IN 1983. PROBLEM OF THE WESTERN PART OF THE SO-CALLED ST. GEREON'S BASILICA

Conservation works carried out in the Batory courtyard on Wavel Hill in 1983 again uncovered fragments of walls already examined during excavations of 1970–1971. It has now appeared that these walls are the long sought-for closing part of St. Gereon's church on the west side. It was a two-steeple structure, probably with a gallery between the steeples. The church was smaller than it has been assumed so far: it was not a cathedral church but a stately palace chapel built in the neighbourhood of the prince's palatium (the so-called „hall with 24 posts”). The church, erected around the middle or in the second part of the 11th century, was restored in the 13th century and dedicated to St Mary the Egyptian; in the 14th century it was rebuilt twice. It was finally destroyed in the early 16th century the Renaissance rebuilding of the royal palace.

¹¹ Por. np. K. Woermann, *Geschichte der Kunst aller Zeite und Völker*, Leipzig-Wien 1905, s. 95–96. Przypuszczenia, iż najstarszym obiektem wyposażonym w kapitele kostkowe jest zachodnia część katedry w Essen (G. Dehio), wzniesiona za czasów ksieni Matyldy (974–1011 r.), była już dość dawno kwestionowana przez innych badaczy. Np. P. Frankl, *Die frühmittelalterliche und romanische Baukunst*, Leipzig 1926, s. 53–54, sądził, iż kapitele te mogą pochodzić także i z późniejszej restauracji kościoła. Do wczesnych budowli, w których użyto kapiteli kostkowych, należą m.in.: kościół w Limburgu nad rzeką Haardt (zaczęty w 1025 r.), kościół św. Michała w Heiligenbergu (przebudowa od 1029 r.), katedra w Spirze (krypta zaczęta ok. 1030), kościół NPMarii w Kapitolu w Kolonii (krypta z ok. 1040 r.). Por. Frankl, *op. cit.*, s. 66 i n., ryc. 103, 107, 110, 123–125.

¹² Szyszko-Bohusz, *op. cit.*, s. 20 i ryc. 1a. Uznał on wspomniany mur za XI-wieczny. Mur ten nie posiada jednakże charakteru romańskiego, wykonany jest z wtórnie użytego materiału rozbiórkowego i może pochodzić z XIII-wiecznego remontu świątyni.

W tym celu... (mirrored text from reverse side)

James Elliot, Esquire
Notary Public in and for the State of Wisconsin

JAMES ELLIOT, Notary Public

PROBATION OF THE WILL OF THE BARRY COURTYARD BARRY WILL IN THE PROBATE COURT OF THE COUNTY OF WISCONSIN

The undersigned... (mirrored text from reverse side)

James Elliot, Esquire
Notary Public in and for the State of Wisconsin

James Elliot, Esquire
Notary Public in and for the State of Wisconsin

